

दुर्लभ वन्यजन्तु सालक संरक्षण चुनौती

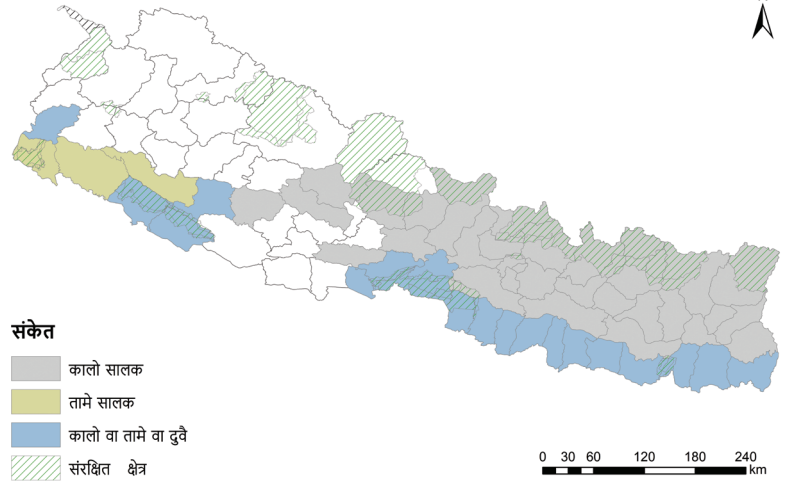
सालक एक स्तनधारी प्राणी हो । यसको टाउकोदेखि पुच्छरसम्मको सम्पूर्ण भाग खबटाले ढाकेको हुन्छ । प्राय रातको समयमा सक्रिय रहने यस प्राणी जमिनमा दुलो बनाएर बस्ने गर्दछ । कमिला र धमिराहरुमा निर्भर रहने यसको सोली आकारको टाउको र लामो जिब्रो हुन्छ । समथल घाँसे मैदानदेखि लिएर विभिन्न प्रकारका जङ्गल, पाखो बारी र मानवबस्ती नजिक रहेका आवादी क्षेत्रहरुमा यसको बासस्थान रहेको पाइन्छ ।

संसारभर सालकका ८ प्रजातिहरु पाइन्छन् जुन एसिया र अफ्रिका महाद्वीपका सीमित क्षेत्रहरुमा छरिएर रहेका छन् । ती प्रजातिहरुमध्ये नेपालमा भने कालो सालक र तामे सालक गरी दुई प्रजातिहरु भेटिएका छन् । भट्ट हेर्दा उस्तै देखिएतापनि थिनीहरु तौल, रङ्ग र शरीर ढाक्ने खबटाको आकार तथा व्यवस्थापनका आधारमा भिन्न हुन्छन् । नेपालको पूर्व देखि पश्चिम सम्मका भित्री तराई र पहाडी क्षेत्रका पचास भन्दा बढी जिल्लामा सालक पाइएको छ ।

बालीनालीमा हानी पुर्याउने कमिला धमिरा खाई पारिस्थितिकीय प्रणालीको सन्तुलन गर्नुका साथै दुलो खनेर माटो मलिलो बनाउने कार्यमा सालकले सहयोग गर्दछ । यति महत्त्व हुँदाहुँदै पनि खबटा, छाला र मासुका लागि हुने गैर कानूनी चोरी शिकारी, अवैध व्यापार र बासस्थान विनाशका कारण यी प्रजातिहरु विश्वबाट नै लोप हुने अवस्थामा पुगेका छन् ।

नेपालमा सालक पाइएका जिल्लाहरू

कालो सालक

कालो सालक तुलनात्मक रूपमा सानो देखि मझौला कट हुने प्रजाति हो र यसका खबटाहरू हल्का कालो रङ्गको हुने गर्दछन् । यसको शारीरिक तौल वयस्क अवस्थामा करिब २ देखि १० किलोग्राम सम्म हुने गर्दछ । थुतुनोदेखि पुच्छरसम्म एक धर्सामा प्राय १५ देखि १८ वटा खबटाहरू मिलेर रहेका हुन्छन् र ती खबटाको बीचबाट स-साना रौंहरू उम्रिएको देख्न सकिन्छ । दक्षिण पूर्वी एसियाका भू-भागमा पाइने यस प्रजाति, नेपालका पूर्वी र मध्य भू भागमा बढी पाइएको छ ।

तामे सालक

तामे सालक एसियामा पाइने प्रजातिहरूमध्ये सबैभन्दा ठूलो आकारको खबटा हुने प्रजाति हो । यस प्रजातिको खबटाहरू रैरो रङ्गको हुन्छन् र थुतुनोदेखि पुच्छरसम्म गरी एक धर्सामा प्राय १३ देखि १५ संख्यामा रहन्छन् । वयस्क अवस्थामा यसको शारीरिक तौल १० देखि १६ किलोग्रामसम्म हुने गर्दछ । नेपाल लगायत भारत, वंगलादेश, पाकिस्तान र श्रीलंकामा मात्र पाइने तामे सालक नेपालमा भने पश्चिमी क्षेत्रमा पाइएको छ ।

विश्व प्रकृति संरक्षण कोष (आइयूसीयन) ले नेपालका दुबै प्रजातिलाई संख्या, बासस्थानको अवस्था, व्यापार, चुनौती र संरक्षण पहलका बारेमा संसारभर गरिएका अध्ययनका आधारमा रातो सूचीमा समावेश गरेको छ । उक्त सूचीमा कालो सालकलाई अति संकटापन्न

कालो सालक (फोटो: कुशल श्रेष्ठ)

तामे सालक (फोटो: जेराङ कुबट)

र तामे सालकलाई संकटापन्न भनेर राखिएको छ, जसअनुसार समयमा नै उचित संरक्षण गर्न नसकिएको खण्डमा प्राकृतिक बासस्थानबाट उक्त प्रजातिहरू लोप हुने अनुमान गरिन्छ ।

संरक्षण चुनौती

सालकका प्रजाति संख्या र प्राकृतिक बासस्थान दुबैमा संसारभर नै विभिन्न किसिमका चुनौतीहरू रहीआएका छन् । यसको मासु, हड्डी वा खबटामा औषधीय गुण हुन्छ भन्ने अन्धविश्वासका कारण परम्परागत चिकित्सा पद्धति र घरेलु उपचारमा प्रयोग हुनेगरेको छ । चीन र भियतनाम लगायतका देशहरूमा यसको मासु विलासी खानाको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यी र यस्तै कारणले गर्दा विश्वव्यापी रूपमा यसको अवैध व्यापार तीव्र रूपमा भैरहेको छ र संसारभर प्राकृतिक बासस्थानमा सालकहरू घट्दो क्रममा छन् । साथै बढ्दो संरचना निर्माण, अतिक्रमण, डबेलो, कीटनाशक औषधीको प्रयोग, आदिजस्ता मानवीय क्रियाकलापले पनि यस प्राणी संरक्षणको चुनौती थपेको छ ।

नेपालमा आर्थिक प्रलोभनका कारण ज्यूँदो वा मृत सालक तथा यसको खबटाको अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अवैध व्यापार हुने गएको छ । विभिन्न अध्ययनहरूले नेपालका सालकहरू संकटमा रहेको उल्लेख गरेको छ । साथै नेपाली भूमि हुँदै विश्वका विभिन्न मूलुकमा र चीन लगायतका तेस्रो मूलुकमा सालकहरूलाई पुर्‍याइने गरेको पनि भेटिएको छ ।

नेपालका संरक्षण क्षेत्र केही हदसम्म वन्यजन्तुका लागि सुरक्षित रहेका छन् । तर सालक भने संरक्षण क्षेत्र भन्दा बाहिरका क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य रूपमा पाइएको छ । यद्यपि यी क्षेत्रभन्दा बाहिर रहेका बासस्थानहरू भने संरचना निर्माण, डबेलो, अतिक्रमण आदिजस्ता मानवीय क्रियाकलापका कारण सुरक्षित छैनन् । अवैध व्यापारले यी प्रजातिलाई लोप हुने अवस्थामा पुर्‍याएको छ । व्यापार नियन्त्रणका क्रममा सालकलाई ज्यूँदो रूपमै उद्धार गरेका कैयन घटनाहरू छन् तर उद्धारपश्चात यसको व्यवस्थापन र पुनर्स्थापना के कसरी गर्ने भन्ने विषयमा भने अन्वयोलता रहँदा र दक्षता नहुँदा पनि प्रजाति संरक्षणमा असर परेको छ ।

सालकको बासस्थानमा भईरहेको मानवीय क्रियाकलापका साथै बदलिँदो जलवायु तथा अत्यवस्थित विकासका कारण खोलानाला सुक्दै जानु, पानीका स्रोतहरू घट्नु, पहिरोको जोखिम रहनुले पनि जटिल चुनौती थपिदिएको छ । बासस्थान, उपलब्धता, संरक्षण चुनौती आदिका विषयमा गहन अध्ययन नहुँदा क्षेत्रविशेष कार्ययोजना निर्माण हुन नसक्नु र भएको राष्ट्रिय संरक्षण कार्ययोजनाको समेत प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु प्रमुख नीतिगत चुनौतीका रूपमा रहेको छ ।

सालक मार्ने, ओसारपसार गर्ने वा कुनैपनि किसिमका हानी गर्ने कार्य गरेमा ५ देखि १५ वर्षसम्म कैद वा ५ लाख रुपैयाँदेखि १० लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुबै सजाय तोकिएको छ ।

हाल भएका प्रयास

विश्वभर हालसम्म सालकको उत्पत्तिदेखि लिएर जैविक प्रक्रिया, बासस्थान, संरक्षण अवस्था, चुनौती एवं अन्य विषयसँग सम्बन्धित धेरै अध्ययन अनुसन्धानहरू भैसकेका छन् । नेपालमा पनि सरकार, स्थानिय समुदाय, र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूले सालक संरक्षण अध्ययन तथा अनुसन्धानमार्फत संरक्षण सचेतना वृद्धी गरी सालक जोगाउन ठूलो भूमिका खेलेका छन् ।

सालक संरक्षणका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र संरक्षण नीतिहरूको भूमिका निकै नै महत्त्वपूर्ण रहीआएको छ । संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण महासन्धी (साइटिस) ले सालकको सबै प्रजातिलाई अनुसूची १ मा 'दुर्लभ वन्यजन्तु' का रूपमा संलग्न गरेको छ । नेपालले सो महासन्धी कार्यान्वयन गर्नका लागि साइटिस ऐन, २०७३ बनाई लागू गरेको छ । यसमा सालक मार्ने, ओसारपसार गर्ने वा कुनैपनि किसिमका हानी गर्ने कार्य गरेमा पाँचदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद वा पाँचलाख रुपैयाँदेखि दशलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुबै सजाय तोकिएको छ । साथै, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ले बाघ, गैंडा, हाती, भालु, सालक लगायतका वन्यजन्तुहरूलाई अनुसूची १ अन्तर्गत 'संरक्षित वन्यजन्तु' को रूपमा समावेश गरेको छ । यी दुबै ऐनले नेपालमा सालकका दुबै प्रजातिको शिकार तथा प्रयोग पूर्णरूपमा प्रतिबन्धित गरेको छ ।

नेपाल सरकारले सालक संरक्षणका चुनौतीहरूलाई निराकरण गर्नका लागि उचित संरक्षण नीति र कार्यक्रमसहितको सालक संरक्षण कार्ययोजना सन् २०१८ देखि २०२२ बनाई लागू गरेको छ । यसले प्रजातिका बासस्थानको अवस्था र संरक्षण स्थिति पहिचान गर्ने, पहिचान गरिएका बासस्थानको उचित व्यवस्थापन गर्ने र अवैध व्यापार नियन्त्रणका लागि उचित कार्यक्रम निर्माण गरी लागू गर्ने कुराहरूमा विशेष जोड दिएको छ ।

तरकरबाट पक्राउ सालकले प्रहरीचौकीमा नै जन्म दिएको नवजात बच्चा बचाउने कोशिस गर्दै गिन्हुड नेपाल सहितका संरक्षणकर्मीहरू

अब के गर्ने ?

संरक्षण सचेतना अभिवृद्धि

सालक संरक्षणका लागि स्थानीय समुदायमाथि मात्र नभई स्वयं नीतिनिर्माता र कार्यान्वयन निकायमाथि पनि यी प्रजातिका संरक्षणज्ञान हुनु आवश्यक छ । सालक के हो, संरक्षण महत्व के छ र संरक्षणका लागि कसले के गर्नुपर्दछ भन्ने बारेमा सम्पूर्णमा स्पष्ट जानकारी प्रदान गरी सचेतना अभिवृद्धिमा विशेष जोड दिनुपर्दछ । संरक्षण सचेतना प्रदान गर्न सके सालक संरक्षणबाट हुने लाभ स्थानीयले प्राप्त पनि गर्ने र प्रजातिलाई लोप हुनबाट पनि बचाउन सकिन्छ ।

सर्वेक्षण अध्ययन, संरक्षण कार्ययोजनाको कार्यान्वयन तथा प्रगति मूल्याङ्कन

नेपालका विभिन्न क्षेत्रहरूमा सालक सर्वेक्षणसँग सम्बन्धित विविध छिटफुट अध्ययनहरू भएका छन् । यद्यपि यी अध्ययनहरू आफैमा पर्याप्त भने छैनन् । वृहत राष्ट्रिय सर्वेक्षण गरी प्रजातिको वितरण पहिचान गर्ने, स्पष्ट संरक्षण खाका तयार गर्ने, क्षेत्रीय तथा स्थानीय क्षेत्र विशेष संरक्षण योजना निर्माण र कार्यान्वयन आदिजस्ता कार्य सकेसम्म छिटो गर्नुपर्छ । साथै, भएका नियम कानूनको उपयुक्तता महशुस र सालक संरक्षण कार्ययोजना कार्यान्वयनको प्रगति मूल्याङ्कन गर्न सकेमा सालक संरक्षणमा निकै सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

गौरकानूनी शिकार तथा ब्यापार नियन्त्रण

सालकको शिकार तथा ब्यापार कानूनत प्रतिबन्धित छ । यद्यपि यस किसिमका घटनाहरू भने रोकिएका छैनन् । स्थानीय समुदाय नै वन्यजन्तुका मूल पहरेदार भएकाले स्थानीय स्तरमा सालक संरक्षण जनचेतना बढाउँदै सालक पाइने मुख्य क्षेत्रहरूमा समुदायमा आधारित नियमित गस्तीजस्ता उनीहरूको अग्रसरता बढाउने अन्य कार्यको थालनी गरिनु पर्दछ । अन्य मुलुकबाट पनि नेपाल हुँदै सालकको ओसारपसार हुने गरेकाले यी र यस्ता कार्य रोक्नका लागि छिमेकी मुलुकहरूको सहकार्यमा सीमाक्षेत्रहरूमा निगरानी बढाउन पनि उत्तिकै जरुरी छ ।

स्थानीय सहभागिताको सुनिश्चितता

अधिकांश सालक पाइने क्षेत्र संरक्षण क्षेत्र बाहिर पर्दछन् । त्यसैले पनि सालक संरक्षणमा स्थानीय समुदायको भूमिका अहम छ । स्थानीय समुदायलाई सालक संरक्षणबाट हुनसक्ने फाईदा पहिल्याउन सहयोग गर्ने, जीविकोपार्जनका लागि सीप तथा स्रोत उपलब्ध गराउने, अध्ययन एवं अनुसन्धानका निष्कर्षहरूलाई समुदायमा प्रस्तुत गर्ने, विद्यमान नियम कानूनलाई उचित व्याख्यासहित बुझाउने लगायतका कामहरूले स्थानीय समुदायलाई सालक संरक्षणका निमित्त प्रोत्साहन गर्न सक्छन् । संरक्षणमा स्थानीयको सहभागिता सुनिश्चित हुनेपर्छ ।

उद्धार, व्यवस्थापन र पुनर्स्थापना

सालक उद्धारका लागि उपयुक्त विधि, उद्धारपश्चातका व्यवस्थापन र पुनर्स्थापना सम्बन्धी उचित जानकारी र दक्षता हुनु आवश्यक छ । साथै उद्धारपछि पुनर्स्थापनाका लागि छोडिएका सालकको अनुगमन गर्ने, उद्धारकर्ताका लागि आवश्यक सीप र तालिम प्रदान गर्ने र सो सम्बन्धी अध्ययनको दायरा बढाउने कार्य गर्नुपर्दछ । विश्वभर नै लोप हुने अवस्थामा पुगेको कारण प्रत्येक सालकको संख्याले अर्थ राख्छ, तसर्थ हालसम्म ओभरलेभ रहेका सालक उद्धार तथा पुनर्स्थापना क्षमता विकास र यीजस्ता अन्य सूक्ष्म विषयलाई ध्यानमा राख्नु निकै नै जरुरी छ ।

थप जानकारी र प्रतिक्रियाको लागि

ग्रीनहुड नेपाल (Greenhood Nepal), नयाँ बानेश्वर काठमाडौं ।

फोन नं ०१५२४४३३३ इमेल pangolin@greenhood.org

वेबसाइट www.greenhood.org, #NepalPangolin

ग्रीनहुड नेपाल विज्ञानमा आधारित एक गैह्र सरकारी तथा गैह्र नाफामूलक सामाजिक संस्था हो ।

यस संस्थाले प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण र दिगो प्रयोगबारे अध्ययन अनुसन्धान गरी

स्थानीय समुदाय र सरोकारवालाहरूलाई सघाउने गर्दछ ।